ΑΛΟΓΑ ΚΑΙ ΑΜΑΞΕΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ

ΟΡΕΣΤΙΑΔΑ 30 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 2006

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ-ΔΟΜΝΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

ΤΑΜΕΙΟ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΙΣΤΩΣΕΩΝ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

ΟΡΕΣΤΙΑΔΑ 2010

HORSES AND WAGONS IN THE ANCIENT WORLD

PROCEEDINGS OF ONE DAY SCIENTIFIC MEETING

ORESTIADA-GREECE SEPTEMBER 30, 2006

EDITED BY

DIAMANTIS TRIANTAPHYLLOS-DOMNA TERZOPOULOU

MINISTRY OF CULTURE AND TOURISM

FUND OF CREDITS MANAGEMENT

FOR ARCHAEOLOGICAL PROJECTS

ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ ΕΒΡΟΥ

ORESTIADA 2010

Εκδότης:
Νομαρχία Έβρου

Μετάφραση στα Αγγλικά:
Deborah Kazazis

© 2010 ΥΠΟΤ-ΤΔΠΕΑΕ
Διαμαντής Τριαντάφυλλος - Δόμνα Τερζοπούλου

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Πάντως, κατά τον Ν. 2121/1993 και τη διεθνή σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο (ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτοτυπικό, ηχογράφηση ή άλλο), τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη.

ISBN: 978-960-89968-6-1

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ανασκαφή στον ταφικό τύμβο της Μικρής Δοξιπάρας-Ζώνης άρχισε τον Σεπτέμβριο του 2002 από την ΙΘ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Θράκης. Η αποκάλυψη, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, πέντε αμαξών ρωμαϊκών χρόνων με τα υποζύγιά τους, προσέλκυσε από νωρίς το ενδιαφέρον του κοινού και της επιστημονικής κοινότητας. Λόγω της ιδιαίτερης αρχαιολογικής σημασίας των ευρημάτων του τύμβου και της διεπιστημονικής μορφής της έρευνας το Έργο έχει ενταχθεί στο Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού με τίτλο «Έρευνα, προστασία και ανάδειξη των ευρημάτων του ταφικού τύμβου της Μικρής Δοξιπάρας-Ζώνης Ν. Έβρου» και εποπτεύεται από Επιστημονική Επιτροπή.

Στις 30 Σεπτεμβρίου 2006, τέσσερα χρόνια μετά την έναρξη της ανασκαφής, διοργανώθηκε στην Ορεστιάδα μια ημερήσια Επιστημονική Συνάντηση με θέμα *Άλογα και άμαξες στον αρχαίο κόσμο*. Στόχος μας ήταν να κοινοποιήσουμε τα πρώτα πορίσματα για τις άμαξες και τα άλογα του τύμβου και να προσεγγίσουμε την παρουσία τροχήλατων οχημάτων στην αρχαιότητα, με τη βοήθεια της εικονογραφίας, των αρχαίων πηγών και των αρχαιολογικών ευρημάτων. Ο τόμος των Πρακτικών, ο οποίος περιλαμβάνει και ορισμένα επιπλέον κείμενα που αφορούν τον ταφικό τύμβο της Μικρής Δοξιπάρας-Ζώνης, αποτελεί τον καρπό της Συνάντησης αυτής.

Η πραγματοποίηση της Επιστημονικής Συνάντησης δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την οικονομική συμβολή της Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Νομού Έβρου, του Νομαρχιακού Διαμερίσματος Έβρου, του Δήμου Ορεστιάδας και του Δήμου Κυπρίνου. Το ενδιαφέρον του Νομάρχη Νίκου Ζαμπουνίδη οδήγησε στη χρηματοδότηση της έκδοσης των Πρακτικών από το Νομαρχιακό Διαμέρισμα Έβρου.

Η Επιστημονική Επιτροπή του Έργου «Έρευνα, προστασία και ανάδειξη των ευρημάτων του ταφικού τύμβου της Μικρής Δοξιπάρας-Ζώνης Ν. Έβρου».

PREFACE

The 19th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities (Thrace) began excavating the burial tumulus of Mikri Doxipara-Zoni in September 2002. The discovery of five Roman wagons and their draught animals—the first of its kind in Greece—attracted the interest of both the public and the scholarly community from early on in the excavation process. The continuation and completion of research and the enhancement of the finds from the burial tumulus have been included in the Ministry of Culture and Tourism's Management Fund for Archaeological Projects (T.D.P.E.A.E.).

Four years after excavations began, on September 30, 2006, we organized a day-long Scientific Meeting in Orestiada on *Horses and Wagons in the Ancient World*. Our goal was to announce our initial conclusions concerning the wagons and horses in the tumulus and to approach the theme of wheeled vehicles in Antiquity with the aid of iconography, the ancient sources, and the archaeological finds. The present volume, which also includes a number of additional texts on the tumulus of Mikri Doxipara-Zoni, represents the fruits of this Meeting.

The Scientific Meeting would not have been possible without the financial contribution of the Regional Association of Municipalities and Communities of the Prefecture of Evros, the Prefectural District of Evros, the Municipality of Orestiada, and the Municipality of Kyprinos. Interest on the part of Prefect Nikos Zambounidis led to the Prefectural District of Evros' funding the publication of the Proceedings.

The Scientific Committee for the T.D.P.E.A.E. Project "Research, Protection, and Enhancement of the Burial Tumulus of Mikri Doxipara-Zone, Prefecture of Evros".

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / CONTENTS

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ
Η τεχνολογία των αμαξών του ταφικού τύμβου
της Μικρής Δοξιπάρας-Ζώνης 25-52

DIAMANTIS TRIANTAPHYLLOS
The Technology of the Wagons in the Tumulus
of Mikri Doxipara-Zoni

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ
Μικρή Δοξιπάρα-Ζώνη: Τα άλογα του ταφικού τύμβου.
Οστεομετρικά δεδομένα και συγκρίσεις με κατάλοιπα ίππων
από τη νοτιοανατολική Ευρώπη 55-124

KATERINA TRANTALIDOU
Mikri Doxipara-Zoni. The Horses from the Tumulus.
Osteometric Data and Comparisons with Equid Remains
from Southeastern Europe Sites

ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ ΠΑΝ. ΑΓΕΛΑΡΑΚΗΣ
Ο ρόλος της αρχαιολογικής ανθρωπολογίας
στη Μικρή Δοξιπάρα-Ζώνη 127-131

ANAGNOSTIS PAN. AGELARAKIS
Archaeological Anthropology at the Tumulus
of Mikri Doxipara-Zoni

ΜΙΧΑΗΛ ΒΑΒΕΛΙΔΗΣ
Μελέτη μεταλλικών εξαρτημάτων από τις άμαξες Α και Β
του ταφικού τύμβου της Μικρής Δοξιπάρας-Ζώνης 133-137

MIHAIL VAVELIDIS
Analysis of the Metal Attachments from Wagons A and B
of the Tumulus of Mikri Doxipara-Zoni

ΣΠΥΡΟΣ ΠΑΥΛΙΔΗΣ – ΜΙΧΑΗΛ ΒΑΒΕΛΙΔΗΣ & ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
Γεωλογική-τεκτονική έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο του ταφικού τύμβου της Μικρής Δοξιπάρας-Ζώνης 139-149

SPYROS PAULIDES – MIHAIL VAVELIDIS & ALEXANDROS CHATZIPETROS
Geological-structural Study at the Archaeological Site of Mikri Doxipara-Zoni Tumulus

ΗΛΙΑΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΔΗΣ – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΣΙΑΛΗΣ & ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΣ
Αναγνώριση ξύλινων ευρημάτων από τον ταφικό τύμβο της Μικρής Δοξιπάρας-Ζώνης 151-173

ELIAS VOULGARIDIS – KONSTANTINOS PASSIALIS & STERGIOS ADAMOPOULOS
Identification of the Wooden Finds from the Tumulus of Mikri Doxipara-Zoni

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ
Ομοιώματα και παραστάσεις αμαξών στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια: χρήσεις και συμβολισμοί 177-197

ELENI MANAKIDOU
Models and Representations of Wagons during the Archaic and Classical ages: Uses and Symbolism

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Β. ΦΑΚΛΑΡΗΣ
Κημός 199-229

PANAGIOTIS V. FAKLARIS
Κημός (Horse-muzzle)

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Γ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ
Πολυτελής ιπποσκευή από τη Μακεδονία 231-253

VASSILIKI G. STAMATOPOULOU
Luxurius Harness from Macedonia

JOOST H. CROUWEL
Four-Wheeled Vehicles in the Roman World 255-276

JOOST H. CROUWEL
Τετράτροχα οχήματα στον ρωμαϊκό κόσμο

GERGANA KABAKCHIEVA
The Big Mound of the Family Necropolis
of the Ancient Villa Armira
279-296

GERGANA KABAKCHIEVA
Ο μεγάλος τύμβος της οικογενειακής νεκρόπολης
της έπαυλης Armira

ΔΟΜΝΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ
Άμαξες, ημίονοι και ημιονηγοί σε ταφικές στήλες
του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης
299-317

DOMNA TERZOPOULOU
Wagons, Mules and Muleteers in Funerary Stelai
of the Archaeological Museum of Thessaloniki

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIATIONS

ΑΑΑ	*Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*
ΑΔ	*Αρχαιολογικόν Δελτίον*
ΑΕ	*Αρχαιολογική Εφημερίς*
ΑΕΜΘ	*Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη*
Γαία	*Γαία. Περιοδική έκδοση του τμήματος Γεωλογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*
Εγνατία	*Εγνατία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*
ΕΕΦΣΑΠΘ	*Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*
Ηόρος	*Ηόρος. Ένα αρχαιογνωστικό περιοδικό*
Θεσσαλονικέων πόλις	*Θεσσαλονικέων πόλις. Έκδοση πολιτισμού της πολιτιστικής εταιρείας επιχειρηματιών βορείου Ελλάδος*
Μακεδονικά	*Μακεδονικά. Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών*
Τεκμήρια	*Τεκμήρια. Συμβολές στην Ιστορία του Ελληνικού και Ρωμαϊκού κόσμου*
AA	*Archäologische Anzeiger*
ABV	J.D. Beazley, *Attic Black-figure Vase-painters.* Oxford 1956
Achse	*Achse Rad und Wagen. Beiträge zur Geschichte der Landfahrzeuge*
Acta RCRF	*Acta Rei Cretaria Romanae Fautorum*
AEMTh	*Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη*
AF	*Archäologische Forschungen. Deutsches Archäologisches Institut.*
AJA	*American Journal of Archaeology*
AJPh	*American Journal of Philology*
AM	*Athenische Mitteilungen. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*
Antiquity	*Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology*
AntCl	*L'Antiquité Classique*
Archaeofauna	*International Journal of Archaeozoology*
ArchCl	*Archeologia Classica*
ArcheologijaKiiv	*Archeologija. Nacional'na akademija nauk Ukraini. Institut archeologii*

*Archeologija*Sof	*Archeologija. Organ na Archeologičeskija institut i muzej (pri Bălgarskata akademii nauk)*
ARV[2]	J. D. Beazley, *Attic Red-figure Vase-painters*, 2η έκδοση. Oxford 1963
ASAtene	*Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente*
AttiMemMagnaGr	*Atti e memorie della Società Magna Grecia*
BAC	*Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques*
BalácaiKöz	*Balácai közlemények*
BAR	*British Archaeological Reports*
BCH	*Bulletin de Correspondance Hellénique*
BerRGK	*Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*
BIABulg	*Izvestija na Arheologičeskija Institut (Bulgaria)*
BSA	*Annual of the British Scholl at Athens*
Bull.épigr.	*Bulletin épigraphique*
Chiron	*Mitteilungen der Kommission für Alte Gesichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*
CP	*Classical Philology*
CSIR	*Corpus Signorum Imperii Romani*
CVA	*Corpus Vasorum Antiquorum*
Dacia	*Dacia. Recherches et decouvertes archeologiques en Roumanie*
Darenberg- Saglio	C. Daremberg-E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'*après *les* textes *et les monuments*. Paris 1877-1919
Eirene	*Eirene. Studia graeca et latina*
FA	*Fasti Archaeologici*
GodMuzPlov	*Godišnik na Archeologičeski muzej Plovdiv*
Hellenica	L. Robert, *Recueil d' épigraphie de numismatique et d' antiquités grecques*. Paris. 1940-1965
Hesperia	*Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*
JAnthArch	*Journal of Anthropological Archaeology*
JASc	*Journal of Archaeological Science*
JdI	*Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*
JHS	*The Journal of Hellenic Studies*
JIES	*Journal of Indo-European Studies*
JPR	*Journal of Prehistoric Religion*
IG	*Inscriptiones Graecae*
Klio	*Klio. Beiträge zur alten Geschichte*
KölnJB	*Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*

LSJ	H. G. Liddell- R. Scott και H. S. Jones. *A Greek-English Lexicon*
MÉFRA	*Mélanges de l' École française de Rome. Antiquité*
MM	*Madrider Mitteilungen. Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts.*
Mnemosyne	*Mnemosyne. A Journal of Classical Studies*
MonAnt	*Monumenti Antichi*
Nikephoros	*Nikephoros. Zeitschrift für Sport und Kultur im Altertum*
Orpheus	*Orpheus. Journal of Indo-European, Paleo-Balkan and Thracian Studies*
Palaeovertebrata	*Paleovertebrata. Montpellier, Laboratoire de Paléontologie.*
Paralipomena	J. D. Beazley. *Additions to Attic Black-figure Vase- painters and to Attic Red-figure Vase-painters* [2]. Oxford 1971.
Physis	*Rivista Internazionale di Storia della Scienza*
PNAS	*Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*
PPM	G. Pugliese Carratelli και I. Baldassarre (επιμ.)*, Pompei: Pitture e Mosaici*
PZ	*Prähistorische Zeitschrift*
RA	*Revue Archéologique*
RdA	*Rivista di Archeologia*
RE	Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (1893-)
REA	*Revue des Études Anciennes*
RM	*Römische Mitteilungen. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*
SaalbJb	*Saalburg-Jahrbuch. Bericht des Saalburg-Museums*
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*
Seminarium Thracicum	*The Professor Alexander Fol Centre of Thracology. Papers and communications read at the meetings of the Seminar*
SIMA	*Studies in Mediterranean Archaeology*
Smith	W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London 1842-1890.
Starini	*Starini.Spisanie za Balkanza Arkheologia*
TAPhA	*Transactions and Proceedings of the American Philological Association*
ThesCRA	Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum
TIG	*Trends in Genetics*
TrZ	*Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete*
ZPE	*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ / AUTHORS

Αγελαράκης Παν. Αναγνώστης
Professor
Department of Anthropology
Blodgett Hall, Room 102
Adelphi University
P.O. Box 701
Garden City, NY 11530-0701
e-mail: AGELARAK@adelphi.edu

Αδαμόπουλος Στέργιος
Επίκουρος Καθηγητής
Τμήμα Δασοπονίας και
Διαχείρισης Φυσικού Περιβάλλοντος
Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Λάρισας
Παράρτημα Καρδίτσας
431 00 Καρδίτσα
e-mail: adamopoulos@teilar.gr

Βαβελίδης Μιχαήλ
Καθηγητής
Τομέας Ορυκτολογίας-Πετρολογίας-Κοιτασματολογίας
Τμήμα Γεωλογίας
Σχολή Θετικών Επιστημών
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: vavelidi@geo.auth.gr

Βουλγαρίδης Ηλίας
Καθηγητής
Εργαστήριο Υλοχρηστικής
Τομέας Συγκομιδής και Τεχνολογίας Δασικών Προϊόντων
Σχολή Δασολογίας και Φυσικού Περιβάλλοντος
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: evoulga@for.auth.gr

Μανακίδου Ελένη
Επίκουρη Καθηγήτρια
Τομέας Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Φιλοσοφική Σχολή
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: hmanak@hist.auth.gr

Πασιαλής Κωνσταντίνος
Αναπληρωτής Καθηγητής
Εργαστήριο Υλοχρηστικής
Τομέας Συγκομιδής και Τεχνολογίας Δασικών Προϊόντων
Σχολή Δασολογίας και Φυσικού Περιβάλλοντος
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: conpas@for.auth.gr

Παυλίδης Σπύρος
Καθηγητής
Τομέας Γεωλογίας
Τμήμα Γεωλογίας
Σχολή Θετικών Επιστημών
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: pavlides@geo.auth.gr

Δρ. Σταματοπούλου Γ. Βασιλική
Δρ. Κλασικής Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιακή ανασκαφή Βεργίνας
Τομέας Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Φιλοσοφική Σχολή
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: verghinawall02@gmail.com

Τερζοπούλου Δόμνα
Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
Μ. Ανδρόνικου 6
546 21 Θεσσαλονίκη
e-mail: dterzopoulou2002@yahoo.gr

Δρ. Τρανταλίδου Κατερίνα
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδος
Αρδηττού 34Β
116 36 Αθήνα
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
e-mail: ktrantalidou@yahoo.gr

Τριαντάφυλλος Διαμαντής
Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων
Σ. Τσερκέζη 2
68 200 Ορεστιάδα
e-mail: triantd@hotmail.com

Φάκλαρης Παναγιώτης
Αναπληρωτής Καθηγητής
Τομέας Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Φιλοσοφική Σχολή
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: pfaklari@hist.auth.gr

Χατζηπέτρος Αλέξανδρος
Λέκτορας
Τομέας Γεωλογίας
Τμήμα Γεωλογίας
Σχολή Θετικών Επιστημών
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: ac@geo.auth.gr

Crouwel Joost H.
Professor Emeritus of Aegean Archaeology at the University of Amsterdam.
Amsterdam Archaeological Center,
Turfdraagsterpad 9-BG 1,
1012 XT Amsterdam,
The Netherlands
e-mail: joostcrouwel@telfort.nl

Doz. Dr. Kabakchieva Gergana
National Insitute of Archaeology with Museum
Saborna str., 2
Sofia - 1000 BG
Bulgaria
e-mail: gkabakchieva@yahoo.com

ΔΟΜΝΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΜΑΞΕΣ, ΗΜΙΟΝΟΙ ΚΑΙ ΗΜΙΟΝΗΓΟΙ ΣΕ ΤΑΦΙΚΕΣ ΣΤΗΛΕΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδὼν καὶ ὁ ὀρεωκόμος αὐτοῦ ἀποθανόντες εἰς ταὐτὸ κατέστησαν·
Μάρκος Αὐρήλιος, *Τὰ εἰς ἑαυτόν, 6. 24*

Τον Σεπτέμβριο του 2002 ήρθε στο φως η πρώτη άμαξα του ταφικού τύμβου της Μικρής Δοξιπάρας-Ζώνης. Τους επόμενους μήνες αποκαλύφθηκαν και οι υπόλοιπες. Την αρχική συγκίνηση για το αναπάντεχο εύρημα, διαδέχτηκε η ανάγκη για την πληρέστερη τεκμηρίωσή του και άρχισε εκ μέρους μας μια πρώτη προσπάθεια προσέγγισης της βιβλιογραφίας για τα οχήματα των ρωμαϊκών χρόνων. Δύο χρόνια αργότερα, είχα την ευκαιρία να δω για πρώτη φορά στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης τέσσερις ταφικές στήλες, στις οποίες απεικονίζονταν τετράτροχες άμαξες[1]. Οι στήλες δεν έχουν μεγάλη καλλιτεχνική αξία, ούτε είναι πρωτότυπες ως προς το θέμα ή την εικονογράφηση τους. Διατηρούν ωστόσο την αμεσότητα της εικονογραφικής μαρτυρίας και συμπληρώνουν, έστω και σε περιορισμένο βαθμό, τις γνώσεις μας για τα οχήματα που χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων. Απεικονίζουν τετράτροχες άμαξες απλές και ακόσμητες, που σύρονται από ημίονους και δεν θυμίζουν καθόλου τις περίτεχνα διακοσμημένες άμαξες του ταφικού τύμβου της Μικρής Δοξιπάρας-Ζώνης, οι οποίες είχαν ως υποζύγια ίππους.

Οι τέσσερις στήλες του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αποτελούν επιτύμβια σήματα ημιονηγών και εντάσσονται σε μια μεγάλη κατηγορία αντίστοιχων μνημείων από ολόκληρη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Οι πολύχρονες ανασκαφές στα νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης και η δημοσίευση ενός μεγάλου αριθμού επιτύμβιων μνημείων που προέρχονται από αυτά, μας επιτρέπουν να εξετάσουμε τις στήλες στο πλαίσιο ενός ευρύτερου συνόλου ταφικών σημάτων μιας πολυάνθρωπης πόλης των ρωμαϊκών χρόνων.

Κατά τη διάρκεια των πρώτων μεταχριστιανικών χρόνων η Θεσσαλονίκη, πόλη ελεύθερη και πρωτεύουσα της επαρχίας της Μακεδονίας, που διέθετε λιμάνι[2] στο Αιγαίο και

1. Σύντομα λήμματα για τις τέσσερις ταφικές στήλες πρόκειται να δημοσιευτούν στον 3ο και 4ο τόμο του *Καταλόγου των γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*. Οι λήψεις πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος μελέτης και δημοσίευσης των γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης και προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο γλυπτών του Μουσείου Εκμαγείων του Α.Π.Θ. (ΑΓΜΕ 231, 814, 912, 1040). Η φωτογράφηση της στήλης ΜΘ 10505 (ΑΓΜΕ 231) έγινε από τον Η. Ηλιάδη. Οι υπόλοιπες φωτογραφίες οφείλονται στον K. V. non Eickstedt. Για την παραχώρηση της άδειας δημοσίευσης των στηλών ευχαριστίες οφείλονται στη Διευθύντρια του Μουσείου Δρ. Πολυξένη Αδάμ-Βελένη.
2. Για την ύπαρξη στη Θεσσαλονίκη λιμανιού προγενέστερου από αυτό που κατασκεύασε ο Κωνσταντίνος το 322 μ.Χ. βλ. Ριζάκης 1986, 512 και σημ.5. Papazoglou 1988, 208 και υποσ.125.

βρισκόταν στον άξονα της Εγνατίας οδού, ισχυροποίησε σταδιακά τη θέση της και εξελίχθηκε σε κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου[3]. Τα δύο νεκροταφεία της πόλης, το ανατολικό και το δυτικό αναπτύσσονταν εκτός των τειχών και ήταν σε χρήση από τα ελληνιστικά έως και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια[4]. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους οι τάφοι ήταν συνήθως κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς ή κιβωτιόσχημοι, δεν έλειπαν όμως και οι πολυτελείς μαρμάρινες σαρκοφάγοι και οι λίθινοι ταφικοί βωμοί. Η πλειονότητα των σαρκοφάγων και των βωμών αποτελούσαν προϊόντα των εργαστηρίων της πόλης[5]. Υπήρχαν όμως και σαρκοφάγοι που είχαν εισαχθεί από άλλα μεγάλα κέντρα παραγωγής, όπως η Αθήνα[6], η Άσσος της Τρωάδος και η Προκόνησσος. Οι βωμοί ήταν συνήθως ενεπίγραφοι, σπανιότερα έφεραν και ανάγλυφη διακόσμηση[7]. Ανάγλυφες παραστάσεις κοσμούσαν ορισμένες φορές και τις σαρκοφάγους του τοπικού εργαστηρίου, οι οποίες μας έχουν προσφέρει μια μεγάλη σειρά επιγραφών[8]. Οι τάφοι σημαίνονταν συχνά με λίθινες στήλες ορθογώνιου σχήματος, ενεπίγραφες και μερικές φορές ανάγλυφες. Οι επιγραφές είχαν το σύνηθες για την εποχή περιεχόμενο: αναγράφονταν σχεδόν πάντοτε τα ονόματα του νεκρού και του συγγενή που κατασκεύασε το μνημείο και κατά περίπτωση το επάγγελμα, το έτος θανάτου, η ηλικία και τα ιδιαίτερα χαρίσματα του νεκρού. Συχνά στις επιγραφές συμπεριλαμβάνονταν και τυποποιημένοι χαιρετισμοί. Οι ανάγλυφες παραστάσεις δεν παρουσίαζαν μεγάλη ποικιλία: νεκρόδειπνα, ήρωες-ιππείς ή πορτρέτα του νεκρού και της οικογένειάς του διακοσμούσαν συνήθως τα ταφικά σήματα. Τον 1ο αι. μ.Χ. έκανε την εμφάνιση του ένας νέος τύπος σήματος, προερχόμενος μάλλον από τη βόρεια Ιταλία: τα ταφικά ανάγλυφα κυκλικής μορφής (imagines clipeatae) που έφεραν προτομές των μελών μιας οικογένειας[9]. Τα επιτύμβια σήματα της Θεσσαλονίκης αποτελούν μια ανεξάντλητη πηγή πληροφοριών για την κοινωνία της πόλης, τόσο λόγω των παραστάσεων όσο και λόγω των επιγραφών που φέρουν. Οι τελευταίες είναι από παλαιότερα γνωστές στην έρευνα και οι γνώσεις μας για αυτές εμπλουτίζονται συστηματικά τα τελευταία χρόνια[10]. Παράλληλα η δημοσίευση των γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης[11], η οποία οδεύει προς την ολοκλήρωσή της, μας έχει προσφέρει πλέον τη δυνατότητα να σχηματίσουμε μια πιο εμπεριστατωμένη εικόνα του συνόλου των επιτύμβιων μνημείων.

3. Βλ. Για τη Θεσσαλονίκη των ρωμαϊκών χρόνων Touratsoglou 1988. Vitti 1996. Νίγδελης 1997. Σβέρκος 2001. Αδάμ-Βελένη 2001, 111-160. vom Brocke 2001. Αλλαμανή-Σουρή 2003. Steimle 2008. Γενικότερα για τη ρωμαϊκή επαρχία της Μακεδονίας βλ. Zahrnt 2010.
4. Θεσσαλονίκη 1986, 38-39, 66-75. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2002. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2003. Χατζηνικολάου και Τερζοπούλου (υπό έκδοση). Στεφανίδου-Τιβερίου 2009.
5. Stefanidou Tiveriou (υπό έκδοση). Στεφανίδου-Τιβερίου (υπό έκδοση).
6. Παπαγιάννη 2008.
7. Αδάμ-Βελένη 2002. Αδάμ-Βελένη (υπό έκδοση).
8. Νίγδελης (υπό έκδοση).
9. Στεφανίδου-Τιβερίου 2006, 347.
10. Ύστερα από τη δημοσίευση των επιγραφών της Θεσσαλονίκης από τον Edson στη σειρά *Inscriptiones Graecae* το 1972, ακολούθησαν αρκετές δημοσιεύσεις επιγραφών του νεκροταφείου. Βλ. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1993 και 1995. Αδάμ-Βελένη και Σβέρκος 2000 και 2001. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη και Σβέρκος 2001. Νίγδελης 2006.
11. Βουτυράς και Καζακίδη 2006.

Οι ταφικές στήλες

1. Η στήλη του Γαίου Ιουλίου Κρήσκεντος
(ΜΘ 10771)

Όταν το 159/160 μ.Χ. ο ημιονηγός Γάιος Ιούλιος Κρήσκης πέθανε, στον τάφο του στήθηκε μια ενεπίγραφη στήλη με ανάγλυφη παράσταση. Η στήλη βρέθηκε το 1968 στον χώρο της κτηνιατρικής σχολής Θεσσαλονίκης[12], στην περιοχή δηλαδή του δυτικού νεκροταφείου της πόλης. Είναι κατασκευασμένη από λευκόφαιο χοντρόκοκκο μάρμαρο, έχει ύψος 109, 5 εκ., πλάτος 58 εκ. και πάχος 8-10 εκ. Το ύψος των γραμμάτων είναι 2-2,3 εκ. Η στήλη έχει συγκολληθεί από δύο μεγάλα τμήματα. Είναι ορθογώνια και στο άνω τμήμα της φέρει ανάγλυφη παράσταση, που πλαισιώνεται από δύο παραστάδες και επιστέφεται από αέτωμα με ακρωτήρια. Τετράφυλλος ρόδακας κοσμεί το τύμπανο του αετώματος. Ο νεκρός οδηγεί τετράτροχη άμαξα που τη σέρνουν προς τα δεξιά τρία υποζύγια[13]. Επάνω στην άμαξα εικονίζεται σκύλος μικρού μεγέθους. Η ανδρική μορφή φοράει χιτώνα με χειρίδες και κρατάει με το αριστερό χέρι τα ηνία και με το δεξί καμουτσίκι.

Το cognomen του νεκρού αναγράφεται στο αέτωμα και κάτω από την παράσταση αναγράφεται το έτος ανέγερσης της στήλης σύμφωνα με την ακτιακή χρονολόγηση (159/160 μ. Χ.). Ακολουθεί επιγραφή με 9 στίχους η οποία περιβάλλεται από κοιλόκυρτο πλαίσιο.

Κρή/σκης.
Ἔτους αqρ′ σεβαστοῦ.
Ἡ συνήθια Ἥρωνο*ν* ς
Αὐλωνίτου Γ(αΐῳ) Ἰουλίῳ
5 Κρήσκεντι· οἱ περὶ ἀρχ<ι>-
συνάγωγον Ἀρτέμω-
να ζυγοποιόν, ἱερῆ
Τρύφωνα, τὰ ἐκ τοῦ
γλωσσοκόμου γινό-
10 μενα αὐτῷ μνίας
χάριν.

Στον στίχο 5 λείπει το ι.

12. Φ. Μ. Πέτσας, *ΑΔ* 24 (1969), Χρονικά Β2, 300, πίν. 311γ. Φ. Μ. Πέτσας, *Μακεδονικά* 14 (1974), 334, αριθ.45, 377 αριθ.58, σημ.3. Daux 1977, 322-3, σημ. 18-21. Pandermalis 1983, 164, πίν. 2. M. Hatzopoulos *Bull. épigr.* (1987), 680.
13. Στις παλαιότερες δημοσιεύσεις τα υποζύγια αναφέρονται ως άλογα. Daux 1977. Pandermalis 1983.

Στην επιγραφή σημειώνεται ότι τα έξοδα για την ταφή του Γ. Ιουλίου Κρήσκεντος ανέλαβαν τα μέλη μιας *συνήθειας*, κάνοντας χρήση των κοινών χρημάτων που είχαν συγκεντρωθεί στο ταμείο του συλλόγου.

Οι συνήθειες ήταν σύλλογοι με λατρευτικό ή επαγγελματικό χαρακτήρα και τα μέλη τους προέρχονταν συνήθως από τα χαμηλά ή τα μεσαία στρώματα της κοινωνίας. Μια από τις δραστηριότητες των συλλόγων αυτών ήταν η μέριμνα για την ταφή των μελών τους, γεγονός που πιστοποιείται από άφθονες σχετικές αναφορές σε επιτύμβιες στήλες. Οι όροι *συνήθεια*, *συνήθεις* παραδίδονται σε αρκετές επιγραφές της Θεσσαλονίκης[14]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η χρήση της λέξης *γλωσσοκόμον*[15]. Γλωττοκομείον, γλωσσοκομείον ή γλωσσοκόμον ονομαζόταν αρχικά η θήκη για την φύλαξη των γλωσσίδων των αυλών. Αργότερα η λέξη χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει τη θήκη ή το κιβωτίδιο που περιείχε χρήματα, βιβλία, ενδύματα και άλλα αντικείμενα ή οστά. Η επιγραφή της παρούσας στήλης μας δίνει τη μοναδική μαρτυρία που διαθέτουμε για την ονομασία του ταμείου ενός συλλόγου της Μακεδονίας.

Η συνήθεια του Ήρωνος Αυλωνείτου είχε επικεφαλής τον Αρτέμωνα, έναν κατασκευαστή ζυγών και ιερέα τον Τρύφωνα. Η λατρεία του ήρωα Αυλωνείτη, που απεικονίζεται στον τύπο του ήρωα ιππέα της Θράκης, γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση στη ρωμαϊκή αποικία των Φιλίππων[16], στη χώρα της οποίας βρίσκεται και το μοναδικό ιερό του Ήρωα που έχει ερευνηθεί ανασκαφικά έως σήμερα[17]. Η επωνυμία Αυλωνείτης προέρχεται από τη λέξη Αυλών, η οποία σημαίνει στενωπός-πέρασμα[18]. Ο ήρωας προστάτευε τους αμαξηλάτες, τους εμπόρους και γενικότερα τους διαβάτες που ταξίδευαν και διέσχιζαν στενά και περάσματα.

2. Επιτύμβια στήλη (ΜΘ 10505)

Βρέθηκε το 1968, 50 μ. βόρεια από τον πύργο του Κλαυδιανού, στην εσωτερική παρειά του τείχους, όπου ήταν εντοιχισμένη ως πλίνθος[19]. Είναι κατασκευασμένη από λευκόφαιο, χοντρόκοκκο μάρμαρο και έχει σωζόμενο ύψος 22 εκ., πλάτος 35 εκ. και πάχος 4-4,5 εκ. Πρόκειται για το κάτω τμήμα μιας ανάγλυφης πλάκας. Η επιφάνεια του αναγλύφου δεν διατηρεί-

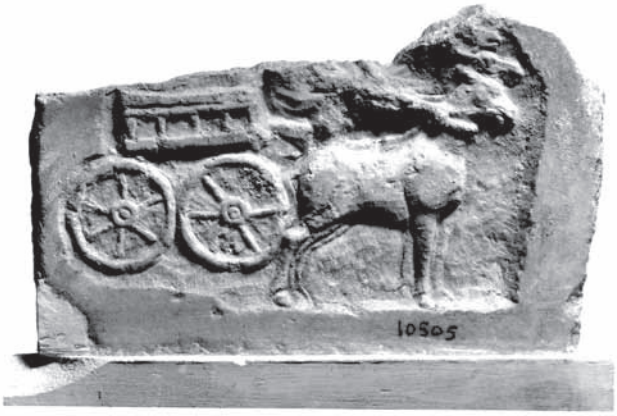

14. *IG* X 2, 1, 219, 288, 291, 679, 933, 982. Κανατσούλης 1955-1960, 269-79. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1993, 1569-76. Νίγδελης 2006, 147-63, 178-83, 188-96, 206-211, 496-8. Για τον όρο συνήθεια βλ. *RE* IV A 2, στηλ. 1366-1368 (F. Poland) και για τον όρο *συνήθης* Pleket 1967. Ειδικότερα για τους λατρευτικούς και επαγγελματικούς συλλόγους του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας βλ. van Nijf 1997 και για τις συνήθειες της Μακεδονίας βλ. Γιούνη 2000, 116-20.
15. *LSJ* βλ. λ. Για τη λέξη βλ. επίσης *SEG* XXXI (1981), 1405-7 (H.W.Pleket). Το γλωσσόκομον της μικρής ομάδας των μαθητών που περιέβαλε τον Ιησού το κρατούσε ο Ιούδας, που ήταν υπεύθυνος και για τη διαχείριση των χρημάτων (Ιωάν. Ιβ, 6, Ιγ,29).
16. Pilhofer 1995, 93-100.
17. Picard 1988, 389. Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Μαλαμίδου 1989.
18. Για την ερμηνεία της λέξης Αυλών βλ. M. Hatzopoulos, *Bull. épigr.* (1987), 680. Πίκουλας 2001, 207-8. Νίγδελης 2006, 127-9.
19. Φ. Μ. Πέτσας, *Μακεδονικά* 14 (1974), 305.

ται καλά και υπάρχουν φθορές σε αρκετά σημεία. Στον μπροστινό τροχό της άμαξας και στο αντίστοιχο τμήμα του αμαξώματος διατηρούνται ίχνη κονιάματος. Η πίσω και οι πλάγιες πλευρές της πλάκας είναι αδρά επεξεργασμένες. Πιθανότατα το ανάγλυφο ήταν εντοιχισμένο σε κάποια ταφική κατασκευή. Η παράσταση τετράτροχης άμαξας που σύρεται από ημίονους καταλαμβάνει ένα αβαθές ανάγλυφο πεδίο που περιβάλλεται στις τρεις πλευρές από ευθύγραμμο πλαίσιο το οποίο στο άνω τμήμα διαμορφώνεται σε κυκλικό. Το έργο τοποθετείται χρονολογικά στον 2ο αι. μ. Χ.

3. Η στήλη του Πολυκάρπου (ΜΘ 781)

Η στήλη βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη, και προέρχεται από την περιοχή του δυτικού νεκροταφείου[20]. Είναι κατασκευασμένη από λευκό μάρμαρο με μέτριους κόκκους. Έχει ύψος 69 εκ., πλάτος 32,5 εκ. (κάτω)-35,5 εκ. (επάνω) και πάχος 5 εκ. Το ύψος των γραμμάτων είναι 2,3-3 εκ. Η διατήρηση της ορθογώνιας στήλης είναι αρκετά καλή. Σπασμένος είναι ο δεξιός κρόταφος και το κάτω τμήμα του αριστερού κροτάφου. Στην επιφάνεια της στήλης υπάρχουν αρκετές ρωγμές. Ίχνη ερυθρού χρώματος διατηρούνται στο πλαίσιο, στα υποζύγια και στις ανθρώπινες μορφές. Η πίσω και η επάνω πλευρές είναι λειασμένες, όπως είναι και ο αριστερός κρόταφος.

Το μνημείο δεν φέρει επίστεψη. Κοντά στο αριστερό άκρο της άνω επιφάνειας, υπάρχει τετράγωνος τόρμος διαστάσεων 2 Χ 2 εκ. και βάθους περίπου 1 εκ. Στο ανώτερο τμήμα της στήλης και μέσα σε αβαθές ορθογώνιο πεδίο εικονίζεται τετράτροχη άμαξα που σύρεται από τέσσερις ημίονους. Ο ημιονηγός φοράει χιτώνα και χλαμύδα και οδηγεί την άμαξα κρατώντας με το αριστερό του χέρι τα ηνία και με το δεξί καμουτσίκι. Στην άμαξα επιβαίνουν τρεις μορφές, δύο γυναικείες και μια ανδρική. Η γυναικεία μορφή που εικονίζεται πίσω από τον ημιονηγό κρατάει κάτι στα χέρια της, ίσως ένα βρέφος. Κάτω από την

20. Casson 1926, 240 και σημ.1, εικ.19. *IG* X 2 1, 379. Στο ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, αναγράφεται ότι το ανάγλυφο βρέθηκε «παρά το Μεβλέ-Χανέ». Έτσι ονομαζόταν ο τεκές των Μεβλεβή δερβίσηδων, που βρισκόταν έξω από το δυτικό τείχος της πόλης, εκεί που τελειώνει η σημερινή οδός Αγίου Δημητρίου.

παράσταση υπάρχει επιγραφή σε τέσσερις στίχους:

Νεικάνδρα Πο-
λυκάρπῳ τῷ ἀν-
δρὶ μνίας χά-
ριν.

Το επιτύμβιο σήμα που έστησε η Νεικάνδρα για τον άνδρα της Πολύκαρπο μπορεί να χρονολογηθεί, με βάση τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, λίγο μετά τα μέσα του 2ου αι. μ. Χ.

4. Επιτύμβια στήλη του Μαξίμου (ΜΘ11015)

Βρέθηκε το 1969 στο δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, όπου, σε δεύτερη χρήση, κάλυπτε ένα λακκοειδή τάφο[21]. Είναι κατασκευασμένη από γκρίζο χοντρόκοκκο μάρμαρο και έχει ύψος 122 εκ., πλάτος 61 εκ. (επάνω)-64 εκ. (κάτω) και πάχος 10-12 εκ. Το ύψος των γραμμάτων κυμαίνεται από 1,5 έως 2,5 εκ.

Η στήλη σώζεται ακέραιη με μικρά κατά τόπους σπασίματα. Η πίσω και οι πλάγιες πλευρές είναι αδρά δουλεμένες. Η επάνω πλευρά είναι λοξά κομμένη και φέρει τρεις μικρούς τόρμους με διάμετρο 0,8 εκ. και βάθος 1,5 εκ. Ίχνη ερυθρού χρώματος έχουν διατηρηθεί στην περιοχή της χλαμύδας της έφιππης μορφής και στο ιμάτιο της γυναικείας μορφής.

Η επίστεψη της είναι αετωματική, με το αέτωμα εγγεγραμμένο στην ευθύγραμμη άνω απόληξη της στήλης. Γωνιαία ακρωτήρια κοσμούν το αέτωμα, ενώ στο κέντρο του τυμπάνου υπάρχει επτάφυλλος ρόδακας. Η ανάγλυφη παράσταση βρίσκεται μέσα σε αβαθές ορθογώνιο πεδίο. Στο κέντρο περίπου εικονίζεται μετωπικά γυναικεία μορφή, που κάθεται μπροστά από ένα δέντρο[22]. Φοράει χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει το πίσω μέρος του κεφαλιού, έχει σταυρώσει τα σκέλη και κρατάει με το αριστερό, λυγισμένο χέρι της την παρυφή του ιματίου της. Έφιππος άνδρας στον τύπο του ήρωα ιππέα της Θράκης

21. Νίγδελης 2006, 253-7.
22. Ο Νίγδελης αναφέρει, μάλλον εκ παραδρομής, την ύπαρξη φιδιού στο δεξί κλαδί του δέντρου. Νίγδελης 2006, 254.

εικονίζεται προς τα αριστερά της γυναικείας μορφής. Το άλογο είναι σελωμένο και φέρει φορβειά[23]. Στα δεξιά της μορφής, άμαξα με τέσσερις τροχούς που σύρεται από δύο ημίονους είναι στραμμένη προς τη γυναίκα. Επάνω στην ανοιχτή πλατφόρμα της άμαξας υπάρχει κάποιο φορτίο, το είδος του οποίου δεν διακρίνεται καθαρά. Άνδρας με κοντό χιτώνα και χλαμύδα καθοδηγεί τα υποζύγια κρατώντας με το αριστερό χέρι τα ηνία και με το δεξί καμουτσίκι. Το επίπεδο στο οποίο πατά η γυναικεία μορφή είναι ελαφρά υπερυψωμένο σε σχέση με αυτό στο οποίο πατούν η άμαξα και ο ιππέας.

Κάτω από την ανάγλυφη παράσταση υπάρχει η επιγραφή:

Νικησὼ · μετὰ τῶν ·
τέκνων · Μάξιμον · τὸν · ἑαυ-
τῆς · ἄνδραν · ἤρω{σ}ι · χαίριν ·
vac. Χαίρε · καὶ σὺ ὁ παράγων.

Στην περίπτωση αυτήν ο Μάξιμος ίσως απεικονίζεται διπλά. Τη μια φορά με τη μορφή και τα χαρακτηριστικά του ήρωα ιππέα της Θράκης[24] και την άλλη ως απλός ημιονηγός που οδηγεί μια τετράκυκλη άμαξα. Δεν αποκλείεται βέβαια η παρουσία του ήρωα ιππέα να δηλώνει απλά ότι το μνημείο αποτελεί 'ηρώον'[25]. Τη στήλη του Μαξίμου, την έστησαν η γυναίκα του και τα παιδιά τους[26] στο β΄μισό του 2ου αι. μ. Χ. Στη στήλη αυτή έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε το πόσο διαφορετικά έχουν αποδοθεί οι δύο 'ταπεινοί' ημίονοι σε σχέση με το υψηλότερο και πολύ πιο στιβαρό άλογο του ήρωα ιππέα.

Άμαξες, ημίονοι και ημιονηγοί

Μολονότι στην αρχαιότητα τα περισσότερα εμπορεύματα διακινούνταν μέσω των θαλάσσιων ή των ποτάμιων οδών, οι χερσαίες μεταφορές διαδραμάτιζαν έναν σημαντικό ρόλο, κυρίως όταν άνθρωποι και εμπορεύματα έπρεπε να μετακινηθούν σε μικρές αποστάσεις. Κατά τη διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων οι μετακινήσεις έγιναν πιο ασφαλείς και το οδικό δίκτυο βελτιώθηκε σημαντικά. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την αυξημένη ζήτηση αγαθών, οδήγησαν στην τόνωση του εμπορίου και στην αύξηση των χερσαίων μεταφορών, που εξυπηρετούσαν επίσης τις ανάγκες του ρωμαϊκού στρατού και της διοίκησης[27]. Στην ύπαιθρο, τις πόλεις και τους δρόμους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κινούνταν άμαξες ποικίλων τύπων, που εξυπηρετούσαν διάφορες ανάγκες (αγροτικές ερ-

23. Για τη χρήση της σέλας στην αρχαιότητα βλ. Raepsaet 2002, 69-71. Junkelmann 1998, 35-75. Vigneron 1968, 130-4.
24. Για απεικονίσεις του νεκρού με τα χαρακτηριστικά του ήρωα ιππέα της Θράκης σε στήλες της Μακεδονίας, βλ. Lagogianni-Georgakarakos, 1998, αρ. 3, 38, 96 και υποσ.2.
25. Με τον τρόπο αυτόν ερμηνεύει ο Βουτυράς την παράσταση του ήρωα ιππέα που κοσμεί την ταφική στήλη μιας γυναίκας βλ. Δεσπίνης κ.ά.1997, αρ. 126 (Εμμ. Βουτυράς). Το φαινόμενο του αφηρωϊσμού των νεκρών απαντά συχνά στη Μακεδονία των αυτοκρατορικών χρόνων. Βλ. Σβέρκος και Κ. Τζαναβάρη 2009, 210 και υποσ.143-144. Πρβλ. και Kubińska1968 λ. ηρώον, όπου σχολιάζεται η χρήση των λέξεων ήρωας-ηρώον στα ταφικά μνημεία αυτοκρατορικών χρόνων από τη Μικρά Ασία. Σύμφωνα με την Cormack στα επιτύμβια μνημεία της Μικράς Ασίας η λέξη ήρωας είναι σχεδόν συνώνυμη με τη λέξη νεκρός, βλ. Cormack 2004, 149-54. Για τις παραστάσεις του ήρωα ιππέα της Θράκης και τις διάφορες απόψεις που έχουν προταθεί για την ερμηνεία τους βλ. Dimitrova 2002, όπου υπάρχει συγκεντρωμένη και η παλαιότερη βιβλιογραφία.
26. Ο Νίγδελης σχολιάζει τη δοτική ἤρωσι ως πιθανό σφάλμα του χαράκτη. Νίγδελης 2006, 254 και υποσ.120.
27. White 1984, 131-2. Rostovtzeff 1984, 263-4. Meijer και Nijf 1992, 136-48. Casson 1995, 133-50. Garnsey και Saller 2003, 57-61. Saller 2005. Raepsaet 2008, 598-602

γασίες, μεταφορά ατόμων, φορτίων κ.ά.)[28]. Οι μετακινήσεις, όμως, με άμαξες σε μακρινές αποστάσεις παρέμεναν δύσκολες, δαπανηρές και αργές. Ο Αμμιανός Μαρκελίνος (29.6) μας δίνει την πληροφορία ότι μια δίτροχη άμαξα (*carpentum*) μπορεί να διασχίσει περίπου 70 χλμ. την ημέρα. Ο Casson υπολογίζει ότι ένας πεζός σε ομαλό έδαφος, κάλυπτε απόσταση 25-30 χλμ. την ημέρα, ενώ μια άμαξα την απόσταση 40-50 χλμ.[29]

Στα ρωμαϊκά χρόνια τα τροχήλατα οχήματα που χρησιμοποιούνταν στις μεταφορές εμπορευμάτων και ανθρώπων, ήταν κατασκευασμένα από ξύλο και μέταλλο, διέθεταν δύο ή τέσσερις τροχούς και ήταν ανοικτά ή σκεπασμένα, ανάλογα με τη χρήση για την οποία προορίζονταν. Τα βασικά κατασκευαστικά τους μέρη ήταν το κιβωτιόσχημο αμάξωμα, οι ακτινωτοί τροχοί που περιστρέφονταν με τη βοήθεια αξόνων και ο ρυμός, ένα μακρύ ξύλο που ένωνε την πρόσθια πλευρά του οχήματος με τον ζυγό, στον οποίο προσδένονταν τα υποζύγια: βόδια- κυρίως για την έλξη φορτίων μεγάλου βάρους - άλογα ή ημίονοι. Η συνήθης μορφή της άμαξας απαιτούσε τουλάχιστον δύο υποζύγια τα οποία ζεύονταν εκατέρωθεν του ρυμού. Γνωρίζουμε όμως ότι υπήρχαν και άμαξες με ένα υποζύγιο ζεμένο ανάμεσα σε δύο ρυμούς. Με τον τρόπο αυτόν, η άμαξα γινόταν πιο ευέλικτη. Ίσως προκαλεί εντύπωση, όμως η εξέλιξη της μορφής της άμαξας και κυρίως του τρόπου ζεύξης των υποζυγίων ήταν πολύ αργή κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας. Ακόμη και στη ρωμαϊκή εποχή δεν είχε επινοηθεί ένας αποτελεσματικός τρόπος ζεύξης των αλόγων και των ημιόνων, που θα επέτρεπε την πλήρη αξιοποίηση των ελκτικών τους δυνατοτήτων, καθώς οι ιμάντες, με τους οποίους τα υποζύγια προσδένονταν στο ζυγό, πίεζαν την τραχεία των ζώων και τους έκοβαν την ανάσα. Μόλις στα μεσαιωνικά χρόνια άρχισε να χρησιμοποιείται το περιαυχένιο, που επέτρεπε στο άλογο και στον ημίονο να σύρουν το βάρος με τη δύναμη των ώμων τους[30].

Μεταξύ των ιδιωτικών συλλόγων μιας πόλης των ρωμαϊκών χρόνων, δεν προκαλεί εντύπωση η παρουσία μιας συνήθειας με μέλη επαγγελματίες από το χώρο των μεταφορών[31]. Άλλη μια ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη (ΜΘ 10850) του δεύτερου μισού του 2ου αι. μ.Χ. από το νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης μας πληροφορεί ότι στην πόλη υπήρχε *κολλήγιον μουλιώνων*, σύλλογος δηλαδή ημιονηγών[32]. Και σε αυτήν την περίπτωση τα μέλη του συλλόγου φρόντισαν να καλύψουν τα έξοδα για την ταφή του νεκρού Μενεκράτη.

Τα ονόματα που υπάρχουν στις τρείς από τις τέσσερις ανάγλυφες στήλες μας δίνουν ορισμένες πληροφορίες για τους νεκρούς ημιονηγούς. Ο νεκρός Γάιος Ιούλιος Κρήσκης κατέχει τη ρωμαϊκή πολιτεία[33] και είναι μέλος μιας συνήθειας. Ο Πολύκαρπος και ο Μάξιμος δεν αποκλείεται να ήταν δούλοι[34], όπως και ο νεκρός Μενεκράτης της στήλης με

28. Για τους διάφορους τύπους αμαξών, ανάλογα με τη χρήση, τον αριθμό των τροχών και των υποζυγίων βλ. Junkelmann 1990, 68-77. Τριαντάφυλλος στον παρόντα τόμο.
29. White 1984, 131. Casson 1995, 237.
30. White 1984 130-1. Casson 1995, 224-5 και εικ. 15. Raepsaet 2008, 587-8. Gans 2004.
31. Έως σήμερα γνωρίζουμε την ύπαρξη 35 ιδιωτικών συλλόγων στη Θεσσαλονίκη. Βλ. Νίγδελης 2006, 496.
32. Νίγδελης 2006, 184-8. Για τους όρους μουλίων και ορεωκόμος βλ. L. Robert, *Hellenica* 10 (1955), 46-54. L. Robert, *Bull. épigr.* (1958), 301. M.Hatzopoulos, *Bull. épigr.* (1994), 402. Από τη Βέροια είναι γνωστή και μια *συνήθεια των όνων*. Γουναροπούλου-Χατζόπουλος 1998, αρ. 372. Τμήμα οχήματος εικονίζεται και σε ένα ακόμα θραύσμα ενεπίγραφης στήλης (Ρ 179) από τη Θεσσαλονίκη. Βλ. Νίγδελης 2006, 160-2.
33. Σαμσάρης 1987-1988, 320-2.
34. Tataki 2006, 39.

αριθ.ευρετ. ΜΘ10850, για την ταφή του οποίου μερίμνησε το κολλήγιον των μουλιώνων. Από τη ρωμαϊκή νομοθεσία που σχετίζεται με την εκμίσθωση μουλιώνων[35] αλλά και από επιγραφικές μαρτυρίες[36] γνωρίζουμε εξάλλου ότι συχνά οι ημιονηγοί ήταν δούλοι.

Παραστάσεις αμαξών δεν απαντούν συχνά στα επιτάφια μνημεία ρωμαϊκών χρόνων της Μακεδονίας. Από την Έδεσσα προέρχεται ένας βωμός με απεικόνιση τετράτροχης άμαξας με τρεις ημίονους[37]. Η επιγραφή του βωμού μας πληροφορεί ότι νεκρός είναι ο *Παράμονος μουλίων ἐσθλὸς*. Παράσταση άμαξας με τέσσερις τροχούς που σύρεται από ημίονους υπάρχει σε μια ακόμη ταφική στήλη από την ίδια πόλη. Κάτω από την άμαξα εικονίζονται δύο χοίροι και την παράσταση συνοδεύει επίγραμμα, εκτενώς σχολιασμένο στη βιβλιογραφία[38]. Δίτροχο όχημα εικονίζεται και σε έναν βωμό από τη Βέροια[39]. Στο ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας οι παραστάσεις με άμαξες είναι σχετικά σπάνιες στα επιτύμβια μνημεία[40]. Αντίθετα με μεγαλύτερη συχνότητα απαντούν οι άμαξες σε στήλες και σαρκοφάγους στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας[41]. Οι παραστάσεις συνήθως σχετίζονται με σκηνές της καθημερινής ζωής των απλών ανθρώπων ή με σκηνές από τις μετακινήσεις ρωμαίων αξιωματούχων. Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με την αλληγορική σημασία των παραστάσεων αμαξών σε ταφικές στήλες ή σαρκοφάγους. Πιο πειστική ωστόσο φαίνεται η ερμηνεία που προτείνει ότι οι σκηνές αυτές αποτυπώνουν στιγμιότυπα από την καθημερινή ζωή[42].

Στις στήλες της Θεσσαλονίκης τα υποζύγια είναι ημίονοι. Το γεγονός αυτό συμφωνεί τόσο με τις πηγές που διαθέτουμε από πολλές περιόδους της αρχαιότητας όσο και με την εικονογραφία[43]. Είναι βέβαια φυσικό να υποθέσουμε ότι άλογα χρησιμοποιούνταν και για την έλξη τετράτροχων αμαξών σε περιοχές όπου τα ζώα αυτά αφθονούσαν. Αυτό παρατηρήθηκε και στις άμαξες του ταφικού τύμβου της Μικρής Δοξιπάρας -Ζώνης[44].

Οι ημίονοι (Equus asinus x Equus caballus) ανήκουν στην οικογένεια των ιππιδών (Equidae), μαζί με τα άλογα, τους όνους και τις ζέβρες[45]. Προέρχονται από τη διασταύρωση θηλυκού αλόγου (φοράδας) και αρσενικού όνου. Όταν η διασταύρωση γίνεται μεταξύ αλόγου-επιβήτορα και θηλυκού όνου τότε το ζώο που προκύπτει ονομάζεται *γίννος/ίννος* (*ginnus/hinnus* στα λατινικά). Ο γίννος έχει μεγάλες ομοιότητες με τον ημίονο, είναι όμως

35. Martin 1990.
36. Νίγδελης 2006, 187.
37. Spiliopoulou-Donderer 2002, 210-11
38. Πέτσας 1969, 189-90. Κουμανούδης 1969. Μακαρόνας 1969. Μητσός 1970. Daux 1977. 320-2. Χρυσοστόμου 2008, 100.
39. Αδάμ-Βελένη 2002, αρ. 319 και πίν.168. Spiliopoulou-Donderer 2002, 139.
40. Βλ. ενδεικτικά Pfuhl και Mobius 1977, αρ. 1175, 1176, 1177, 1179, 1180. Τροχοφόρα οχήματα απεικονίζονταν σπάνια στα επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Ένα από τα λιγοστά ανάγλυφα κλασικών χρόνων με παράσταση τετράκυκλης άμαξας προέρχεται από την περιοχή της αιγαιακής Θράκης και συγκεκριμένα από το νεκροταφείο της Σαμοθρακικής αποικίας Ζώνης. Βλ. Casson 1926, 239-41, πίν. 89-91.
41. Zimmer 1982, 44-46, αρ. 195,196,197. Langner 2001, 344-6. Zinn 2001. Spiliopoulou-Donderer 2002, 58-60 όπου υπάρχει συγκεντρωμένη η παλαιότερη βιβλιογραφία. Langner 2001, 344-6. Raepsaet 2002, 225-47.
42. Weber 1978, 139-40. Spiliopoulou-Donderer 2002, 58-60. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της Παννονίας, όπου παρατηρείται μεγάλη συγκέντρωση στηλών με απεικονίσεις αμαξών. Βλ. Visy 1997.
43. Για τη σχετική συζήτηση βλ. ενδεικτικά, Hyland 1990, 231-5. Crouwel 1992, 25-6. Toynbee 1973 176, 185-91. Casson 1995, 75. Griffith 2006α, 229-1.
44. Βλ. το κείμενο της Τρανταλίδου στον παρόντα τόμο.
45. Πληροφορίες σχετικά με τους ημίονους στην αρχαιότητα υπάρχουν διάσπαρτες σε πολλές δημοσιεύσεις. Βλ. ενδεικτικά Toynbee 1973, 185-92. Hyland 1990, 231-8. Clutton-Brock 1992, 42-6. Raepsaet 2002, 51-4. Chandezon 2005. Griffith 2006α, β. Βλ. Επίσης Ζαφράκας 1991, 175-81.

συνήθως μικρότερος σε μέγεθος. Η έναρξη της εκτροφής και χρήσης των ημίονων τοποθετείται από τους ερευνητές στα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ. Οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς χρησιμοποιούσαν τις λέξεις *ημίονος* και *ο(υ)ρεύς* για το ζώο και τις λέξεις *ημιονηγός* και *ορεωκόμος* για να δηλώσουν το επάγγελμα του ατόμου που οδηγεί τους ημίονους. Η λέξη ημίονος σήμαινε τόσο το αρσενικό όσο και το θηλυκό ζώο. Οι Λατίνοι συγγραφείς χρησιμοποιούσαν τους όρους *mulus / mula* για το αρσενικό και το θηλυκό ζώο αντίστοιχα και τη λέξη *mulio* για το επάγγελμα του ημιονηγού. Στα αυτοκρατορικά χρόνια άρχισαν να χρησιμοποιούνται και στα ελληνικά οι λέξεις *μούλη/μούλα* και *μουλίων* και, σπανιότερα, οι λέξεις *βουρδών* (λατ.*burdo*) και *βουρδωνάριος*[46]. Οι ημίονοι, ως αποτέλεσμα διασταύρωσης, φέρουν πολλά από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά τόσο των ίππων όσο και των όνων. Έχουν μεγαλύτερο κεφάλι και αυτιά και πιο βραχύ λαιμό από τους ίππους, η χαίτη τους είναι λιγότερο φουντωτή και η ουρά τους έχει κοντές τρίχες όπως του όνου αλλά και μακριές πυκνές τρίχες όπως αυτή του ίππου. Καθώς η αναπαραγωγή τους ήταν πλήρως ελεγχόμενη από τον άνθρωπο, συχνά οι ημίονοι είναι μεγαλύτεροι σε μέγεθος από τους ίππους και πιο δυνατοί. Κατά μέσο όρο ζουν 30 με 40 χρόνια, λίγο περισσότερο δηλαδή από όσο ζουν οι ίπποι. Είναι ζώα στιβαρά και δυνατά, ικανά να χρησιμοποιηθούν στην έλξη μεγάλων φορτίων, σε βαριές αγροτικές εργασίες και στις μεταφορές. Σε σχέση με τα άλογα έχουν το επιπλέον προσόν ότι αντέχουν με λιγότερο νερό και τροφή και ότι είναι πιο ανθεκτικά στις δύσκολες καιρικές συνθήκες και στην πορεία σε ορεινές και δύσβατες περιοχές. Σε σύγκριση με τους όνους οι ημίονοι είναι μεγαλύτεροι, ταχύτεροι και πιο δυνατοί. Λόγω των προτερημάτων τους οι ημίονοι χρησιμοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό στις αρχαίες κοινωνίες της λεκάνης της Μεσογείου και της Ανατολής. Η όψη τους, η οποία προσέγγιζε σε μεγάλο βαθμό την όψη των αλόγων, καθώς και η υπομονή, η αντοχή και η μεγάλη διάρκεια ζωής τους καθιστούσαν τους ημίονους χρήσιμους και αγαπητούς στον άνθρωπο. Ο *ταλαεργός* σύμφωνα με τον Όμηρο (*Ιλ.* Ψ 654, 662, *Οδ.* δ 636) και τον Ησίοδο (*Έργα και Ημέραι*, 46) ημίονος κατείχε μια θέση ενδιάμεση ανάμεσα στον ίππο που ήταν κατάλληλος για το κυνήγι, τον πόλεμο και τις αρματοδρομίες και τον όνο που προοριζόταν για τις πιο βαριές και ταπεινές δουλειές. Οι ημίονοι είναι στείροι επειδή, ως υβρίδια, έχουν περιττό αριθμό χρωμοσωμάτων. Η αναπαραγωγή τους λοιπόν απαιτούσε ειδική μέριμνα και σχεδιασμό από τον άνθρωπο. Η εκτροφή και το εμπόριο ημιόνων εξελίχθηκε κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων σε μια ιδιαιτέρως επικερδή εργασία, γιατί τα ζώα αυτά ήταν απαραίτητα σε μεγάλους αριθμούς για τις μεταφορές εμπορευμάτων και εξυπηρετούσαν τις αυξημένες ανάγκες του ρωμαϊκού στρατού και του *cursus publicus*. Σύμφωνα με τον Σουητώνιο ο ίδιος ο Βεσπασιανός πριν γίνει αυτοκράτορας είχε ασχοληθεί με το εμπόριο ημιόνων (Σουητώνιος*, Βεσπ.* 4*)*.

Και στις τέσσερις στήλες του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης απεικονίζονται η πλάγια όψη και οι δύο από τους τέσσερις τροχούς των αμαξών. Στις τρεις από τις τέσσερις στήλες (αρ. 1, 2, 4) ΜΘ 10771, ΜΘ 10505, 11015 οι τροχοί έχουν έξι ακτίνες (κνήμες). Στην άμαξα της στήλης του Πολυκάρπου (αρ. 3 ΜΘ 781) οι ακτίνες κατά πάσα πιθανότητα δηλώνονταν με κάποιο χρώμα, που σήμερα έχει πλέον χαθεί. Σε καμία από τις άμαξες δεν αποδίδεται η απαραίτητη απόσταση μεταξύ των τροχών που θα επέτρεπε την ανεμπόδιστη περιστροφή τους. Σε καμία στήλη επίσης δεν έχει αποδοθεί με απόλυτη επιτυ-

46. Για τον όρο βουρδών βλ. Hanson και Sijpesteijn 1991.

χία το κανονικό κυκλικό σχήμα των τροχών. Στη στήλη του Γ. Ιουλίου Κρήσκεντος ο πίσω τροχός έχει ελαφρά μικρότερη διάμετρο από τον μπροστινό και το σχήμα του είναι ελλειπτικό. Ακανόνιστο είναι και το σχήμα του πίσω τροχού της άμαξας στη στήλη ΜΘ 10505 (αρ. 2). Στους τροχούς της άμαξας αυτής, αντίθετα από ότι στους υπόλοιπους, έχουν αποδοθεί με σχετική επάρκεια οι δακτύλιοι της πλήμνης των τροχών. Στην άμαξα της στήλης του Πολυκάρπου (ΜΘ 781, αρ. 3) ο πίσω τροχός εμφανίζεται να έχει σημαντικά μεγαλύτερη διάμετρο από τον πρόσθιο. Στη στήλη του Μαξίμου (ΜΘ 11015, αρ. 4) ο μπροστινός τροχός είναι λίγο μεγαλύτερος σε διάμετρο, εδώ όμως έχει αποδοθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια το κανονικό κυκλικό σχήμα των τροχών μιας πραγματικής άμαξας.

Στις άμαξες των στηλών ΜΘ 10771, ΜΘ 781, ΜΘ 11015 (αρ. 1, 3, 4) το μέγεθος των τροχών συμφωνεί σε γενικές γραμμές με το μέγεθος του αμαξώματος. Αν θεωρήσουμε ότι οι τροχοί είχαν διάμετρο 90-100 εκ.[47] μπορούμε να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση και το μήκος του αμαξώματος, που δεν θα πρέπει να ξεπερνούσε τα 2 μ. Στην άμαξα της στήλης ΜΘ 10505 (αρ. 2) η δυσαναλογία μεταξύ του μεγέθους των τροχών και του μεγέθους του αμαξώματος είναι τόσο μεγάλη και η θέση του πίσω τροχού τόσο αφύσικη, που δεν θα επέτρεπε τη σύνδεση του άξονα των πίσω τροχών με το αμάξωμα. Τρείς από τις τέσσερις άμαξες έχουν αμάξωμα με πλευρικά τοιχώματα, που στη μια περίπτωση αποδίδονται με τη μορφή κιγκλιδώματος (αρ. 2, ΜΘ 10505). Στην τελευταία αυτή άμαξα ο ημιονηγός κάθεται σε κάθισμα που προεξέχει από την μπροστινή στενή πλευρά του αμαξώματος. Τέτοιο κάθισμα δεν διακρίνεται στις άμαξες των στηλών ΜΘ 10771 και ΜΘ 781 (αρ. 1 και 3), στην πρώτη στήλη ωστόσο η θέση των σώματος του ημιονηγού προϋποθέτει την ύπαρξη ενός παρόμοιου καθίσματος. Στην στήλη του Μαξίμου (αρ. 4 ΜΘ 11015) ο ημιονηγός κάθεται επάνω στην ανοιχτή πλατφόρμα της άμαξας. Το μέγεθος της άμαξας αυτής είναι τελείως δυσανάλογο με το μέγεθος της μορφής του ημιονηγού και των υποζυγίων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώνεται η ζεύξη των υποζυγίων, τα οποία είναι δύο, τρία ή τέσσερα. Συνήθως για την έλξη των αμαξών χρησιμοποιούνταν δύο ή τέσσερα υποζύγια. Ένα τρίτο ζώο συχνά κινούνταν δίπλα στην άμαξα και λειτουργούσε ως εφεδρικό[48]. Στη στήλη του Γ. Ιουλίου Κρήσκεντος εικονίζονται τρία υποζύγια, δεν είναι όμως σαφές αν το τρίτο ζώο ήταν ζεμένο ή όχι. Τρία υποζύγια εικονίζονται και στη στήλη ΜΘ 10505 (αρ. 2). Η στήλη είναι σπασμένη στο σημείο όπου θα μπορούσε να υπάρχει τέταρτο υποζύγιο, σώζεται όμως τμήμα του καμπύλου πλαισίου που περιβάλλει την παράσταση και ο χώρος που απομένει μεταξύ του πλαισίου και του κεφαλιού του τρίτου ζώου δεν φαίνεται επαρκής για την απόδοση τέταρτου κεφαλιού. Στην στήλη ΜΘ 781 (αρ. 3) τα υποζύγια είναι τέσσερα και στην στήλη ΜΘ 11015 (αρ. 4) δύο. Οι ημιονηγοί καθοδηγούν τα ζώα κρατώντας με το ένα χέρι τα ηνία και με το άλλο καμουτσίκι. Σε καμία από τις στήλες δεν απεικονίζεται ο *ρυμός* (το τιμόνι) που συνδέει το αμάξωμα με το ζυγό και επιτρέπει τη σωστή κίνηση της άμαξας. Η άμαξα ΜΘ 11015 (αρ. 4) μας προσφέρει μια καλή εικόνα του τρόπου ζεύξης των ζώων. Τα υποζύγια φέρουν χαλινό και *φορβειά*[49] (καπίστρι), ενώ διακρίνεται καθαρά και ο ζυγός. Η *ζεύγλη* του ζώου που εικονίζεται

47. Για τη διάμετρο των τροχών σε άμαξες της ρωμαϊκής περιόδου βλ. τα κείμενα των Crouwel και Τριαντάφυλλου στον παρόντα τόμο. Visy 1997, 4-5, 66-72.
48. Vigneron 1968, 117-21. Schlieben 1969, 157-8 και υποσ.942.
49. Για την ορολογία βλ. Φάκλαρης 1986, 27-38. Donder 1980, 6-15.

σε πρώτο επίπεδο διακρίνεται και στην αποσπασματικά σωζόμενη στήλη ΜΘ 10505 (αρ. 2), όπου τα ζώα έχουν χαλινό στο στόμα τους όχι όμως φορβειά. Στη στήλη ΜΘ 10771 (αρ. 1) διακρίνονται καθαρά ο χαλινός και η φορβειά των υποζυγίων. Αντίθετα τα τέσσερα υποζύγια της στήλης του Πολυκάρπου (ΜΘ 781, αρ. 3) δεν είναι ζεμένα σε οριζόντιο ζυγό και δεν έχουν φορβειά. Ιμάντες, περασμένοι στους θώρακες των ζώων, τα συνδέουν με το αμάξωμα. Τα ηνία, κατά παράδοξο τρόπο, συνδέονται κατευθείαν με τον χαλινό που βρίσκεται στο στόμα των ζώων[50], χωρίς να μεσολαβεί φορβειά.

Όπως προαναφέρθηκε η ποιότητα των αναγλύφων στηλών της Θεσσαλονίκης είναι χαμηλή. Οι άμαξες δεν έχουν αποδοθεί με φυσικότητα, κάτι τέτοιο άλλωστε θα ήταν πολύ δύσκολο, καθώς η συνολική εικόνα των αναγλύφων δεν μαρτυρεί την ύπαρξη υψηλών καλλιτεχνικών δεξιοτήτων. Οι αναλογίες στα μεγέθη των αμαξών, των ανθρώπων και των υποζυγίων δεν είναι οι σωστές και οι σύνθετες κατασκευαστικές λεπτομέρειες των οχημάτων έχουν σχεδόν ολοκληρωτικά αγνοηθεί. Οι παραστάσεις των στηλών ωστόσο, αν συνδυαστούν και με τις υπόλοιπες πληροφορίες που διαθέτουμε για τα οχήματα των ρωμαϊκών χρόνων, μας δίνουν τη δυνατότητα να προσεγγίσουμε την εικόνα μιας τετράτροχης άμαξας της Μακεδονίας των ρωμαϊκών χρόνων.

Τερζοπούλου Δόμνα, *Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.*
Μ. Ανδρόνικου 6, Θεσσαλονίκη 546 21, e-mail: dterzopoulou2002@yahoo.gr

50. Ο τρόπος ζεύξης των υποζυγίων στην αρχαιότητα έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών μελετών. Για τη σχετική συζήτηση καθώς και για αναλυτική παρουσίαση του τρόπου ζεύξης κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα και την εικονογραφία Βλ. Raepsaet 2002, 217-75. White 1984, 137-40. Βλ. επίσης Crouwel στον παρόντα τόμο.

DOMNA TERZOPOULOU

WAGONS, MULES AND MULETEERS IN FUNERARY STELAI OF THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THESSALONIKI

The text presents four 2nd century A.D. funerary stelai from the Roman cemeteries of Thessaloniki. They were gravestones for muleteers on which were depicted simple, undecorated four-wheeled wagons that do not in the least recall the elaborately decorated wagons of the burial tumulus at Mikri Doxipara-Zoni. On the Archaeological Museum of Thessaloniki stelai, the draft animals are mules. This fact accords both with the sources we have at our disposal from many periods during antiquity as well as the iconography. Of course it is natural for us to assume that horses were employed to draw four-wheeled wagons in regions where these animals were in good supply. This was also noted on the wagons from the burial tumulus at Mikri Doxipara-Zoni.

The four stelai presented in the text belong to a large group of comparable monuments coming from throughout the Roman Empire. Long years of excavation in Thessaloniki's cemeteries, and the publication of a large number of funerary monuments from the cemeteries allow us to examine them within the framework of a wider corpus of gravestones from a populous city of the Roman period.

The wagons on the stelai have not been naturalistically rendered; this would in any case have been very difficult, since the overall picture obtained from the reliefs does not attest to high artistic abilities. The analogies between wagon size, humans, and draft animals are not correct, and the complex construction details of the vehicles have been almost entirely ignored.

The monuments presented in the text are not original as regards either their subject or iconography, but they nonetheless preserve the immediacy of iconographic testimony. Their scenes, when combined with the other information we have regarding vehicles during the Roman age, give us the opportunity to approximate the picture of a four-wheeled wagon of the Roman period.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδάμ-Βελένη, Π. 2001. *Θεσσαλονίκη. Νεράιδα, Βασίλισσα, Γοργόνα*. Θεσσαλονίκη.

Αδάμ-Βελένη, Π. 2002. *Μακεδονικοί βωμοί. Τιμητικοί και ταφικοί βωμοί αυτοκρατορικών χρόνων στη Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα της Μακεδονίας και στη Βέροια, πρωτεύουσα του κοινού των Μακεδόνων*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 84. Αθήνα.

Αδάμ-Βελένη, Π. (υπό έκδοση). «Μακεδονικοί βωμοί. Τιμητικοί και ταφικοί βωμοί των αυτοκρατορικών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη», στο *Αγρός-Οικία-Κήπος-Τόπος*. Υπαίθρια έκθεση αρχαιοτήτων ρωμαϊκών χρόνων στον κήπο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης.

Αδάμ-Βελένη, Π. και Ηλ. Σβέρκος 2000. «Ενεπίγραφοι ταφικοί βωμοί από τη Θεσσαλονίκη», *Τεκμήρια* 5, 1-34.

Αδάμ-Βελένη, Π. και Ηλ. Σβέρκος 2001. «Επιτάφιες στήλες από τη Θεσσαλονίκη» στο *Πρακτικά του Α΄ Πανελλήνιου Συνεδρίου Επιγραφικής*, στη μνήμη Δημητρίου Κανατσούλη, Θεσσαλονίκη 22-23 Οκτωβρίου 1999. Θεσσαλονίκη, 13-34.

Αλλαμανή-Σουρή, Β. 2003. «Ιστορικό διάγραμμα της αυτοκρατορικής Θεσσαλονίκης από επιγραφικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες» στο Δ. Β. Γραμμένος (επιμ.), *Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη, 81-91.

Βουτυράς, Εμμ. και Ν. Καζακίδη 2006. «Η δημοσίευση των γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης: έντυπος κατάλογος και ηλεκτρονικό αρχείο», *ΑΕΜΘ* 20, 357-66.

Γιούνη, Μ. 2000. *Provincia Macedonia. Θεσμοί ιδιωτικού δικαίου στη Μακεδονία επί ρωμαιοκρατίας*. Αθήνα/Κομοτηνή.

Γουναροπούλου, Λ. και Μ. Χατζόπουλος 1998. *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας*, Α΄, *Επιγραφές Βέροιας*. Αθήνα.

Δεσπίνης, Γ. – Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου και Εμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης,* Ι. Θεσσαλονίκη 1997.

Ζαφράκας, Α. 1991. *Ο ίππος και η εκτροφή του*. Θεσσαλονίκη.

Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια. 1986. Αθήνα.

Κανατσούλης, Δ. 1955-1960. «Η μακεδονική πόλις από της εμφανίσεως της μέχρι των χρόνων του Μεγάλου Κωνσταντίνου», *Μακεδονικά* IV 1955-1960, 232-313.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. και Δ. Μαλαμίδου 1989. «Το ιερό του Ήρωα Αυλωνείτη στο Παγγαίο», *ΑΕΜΘ* 3, 553-67.

Κουμανούδης Στ. 1969. «Εις επίγραμμα Εδέσσης», *ΑΑΑ* 3, 422-3.

Μακαρόνας, Χ. 1969. «Παρατηρήσεις εις επίγραμμα εξ Εδέσσης», *ΑΑΑ* 3, 424-8.

Μητσός, Μ.Θ. 1970. «Χοίρος ή χοίρος», *ΑΑΑ* 1, 3.

Νίγδελης, Π. 1997. «Από τον Κάσσανδρο στον Γαλέριο: Σχεδίασμα ιστορίας της αρχαίας Θεσσαλονίκης». *Θεσσαλονικέων Πόλις. Γραφές και πηγές 6000 χρόνων. Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα*, 21-9.

Νίγδελης, Π. 2006. *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της αρχαίας Θεσσαλονίκης.* Θεσσαλονίκη.

Νίγδελης, Π. (υπό έκδοση). «Οι επιγραφές των σαρκοφάγων: ένας καθρέπτης της κοινωνίας της Θεσσαλονίκης την αυτοκρατορική εποχή» στο *Αγρός-Οικία-Κήπος-Τόπος*. Υπαίθρια έκθεση αρχαιοτήτων ρωμαϊκών χρόνων στον κήπο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης.

Παπαγιάννη, Ε. 2008. «Αττικές σαρκοφάγοι στη Θεσσαλονίκη: Οι πρώιμες εισαγωγές και οι επιδράσεις στην τοπική παραγωγή», *Εγνατία* 12, 179-93.

Ριζάκης, Αθ. 1986. «Η κοινότητα των 'συμπραγματευομένων Ρωμαίων' της Θεσσαλονίκης και η ρωμαϊκή οικονομική διείσδυση στη Μακεδονία», *Αρχαία Μακεδονία* IV, *Ανακοινώσεις κατά το τέταρτο διεθνές συμπόσιο. Θεσσαλονίκη, 21-25 Σεπτεμβρίου 1983.* Θεσσαλονίκη, 511-24.

Πέτσας, Φ. Μ. 1969. «Ανασκαφαί Εδέσσης», *ΑΑΑ* 2, 186-91.

Πίκουλας, Γ. 2001. *Η χώρα των Πιέρων. Συμβολή στην τοπογραφία της*. Αθήνα.

Σαμσάρης, Δ. 1987-1988. «Ατομικές χορηγήσεις της ρωμαϊκής πολιτείας (civitas romana) και η διάδοσή της στη ρωμαϊκή επαρχία Μακεδονία. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης, πρωτεύουσας της επαρχίας», *Μακεδονικά* 26, 305-51.

Σβέρκος, Η. Κ. 2001. «Η Θεσσαλονίκη υπό την κυριαρχία των Ρωμαίων», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 4, 91-102.

Σβέρκος, Η. Κ. και Κ. Τζαναβάρη 2009. «Νέα επιτύμβια μνημεία από τη Λητή», *ΑΕ* 148, 183-221.

Στεφανίδου-Τιβερίου, Θ. 2006. «Δέκα αιώνες πλαστικής στη Μακεδονία», *ΑΕΜΘ* 20, 341-56.

Στεφανίδου-Τιβερίου, Θ. 2009. « Εντοιχισμένα ταφικά ανάγλυφα στη Θεσσαλονίκη. Πρώτες παρατηρήσεις», στο *Κερμάτια φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου. Β. Επιγραφική, Αρχαιολογία, Varia.* Αθήνα, 387-403.

Στεφανίδου-Τιβερίου, Θ. (υπό έκδοση). «Οι τοπικές σαρκοφάγοι της Θεσσαλονίκης», στο *Αγρός-Οικία-Κήπος-Τόπος*. Υπαίθρια έκθεση αρχαιοτήτων ρωμαϊκών χρόνων στον κήπο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 1993. «Από την κοινωνία της Θεσσαλονίκης των αυτοκρατορικών χρόνων: Νέα επιγραφικά ευρήματα», *Αρχαία Μακεδονία V, Ανακοινώσεις κατά το πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο,* Θεσσαλονίκη 10-15 Οκτωβρίου 1989, Θεσσαλονίκη 1993, 1539-77.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 1995. «Φλαουΐα Ηδέα. Επιτάφια επιγραφή από τη Θεσσαλονίκη των αυτοκρατορικών χρόνων, *Τεκμήρια* Α΄, 130-4.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ. και Η. Σβέρκος 2001. «Δύο νέες επιγραφές από το ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Τεκμήρια* 6, 1-8.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ. 2002. «Το αρχαίο νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης και η κρυφή ιστορία της Πανεπιστημιούπολης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 7, 19-32.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ. 2003. «Το αρχαίο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης και τα θαμμένα μυστικά της Διεθνούς Έκθεσης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 12, 11-27.

Φάκλαρης, Π. Β. 1986. «Ιπποσκευές από τη Βεργίνα», *ΑΔ* 41 Μελέτες, 1-57.

Χατζηνικολάου, Κ. και Δ. Τερζοπούλου (υπό έκδοση). «Τα νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης των ρωμαϊκών χρόνων» στο *Αγρός-Οικία-Κήπος-Τόπος*. Υπαίθρια έκθεση αρχαιοτήτων ρωμαϊκών χρόνων στον κήπο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης.

Χρυσοστόμου, Α. 2008. *Αρχαία Έδεσσα*, Θεσσαλονίκη 2008.

vom Brocke, Chr. 2001. *Thessaloniki - Stadt des Kassander und Gemeinde des Paulus. Eine frühe christliche Gemeinde in ihrer heidnischen Umwelt*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament II. 125. Tübingen.

Casson, S. 1926. *Macedonia, Thrace and Illyria*. Oxford.

Casson, L. 1995. *Το ταξίδι στον αρχαίο κόσμο*. Αθήνα (μτφρ. Λ. Σταματιάδη, επιμ. Α. Φιλιππόπουλου).

Chandezon, Ch. 2005 " "Il est le fils de l' âne…" Remarques sur les mullets dans le monde grec", στο A. Gardeissen, (επιμ.) *Les Équidés dans le monde méditerranéen antique. Actes du colloque organisé par l' Ecole française d Athènes, le Centre Camille Jullian, et l'UMR 5140 du CNRS. Athènes, 26-28 Novembre 2003.* Lattes, 207-17.

Clutton-Brock, J. 1992. *Horse Power. A History of the Horse and the Donkey in Human Societies.* Cambridge (Mass).

Cormack, S. 2004. *The Space of Death in Roman Asia Minor.* Wiener Forschungen zur Archäologie 6. Wien 2004.

Crouwel, J. H. 1992. *Chariots and other Wheeled Vehicles in Iron Age Greece*. Amsterdam.

Daux, G. 1977." Contributions récentes de l'épigraphie à l' histoire de la Macédoine antique", *Αρχαία Μακεδονία ΙΙ, Ανακοινώσεις κατά το δεύτερο διεθνές συμπόσιο εν Θεσσαλονίκη, 19-24 Αυγούστου 1973.* Θεσσαλονίκη, 317-30.

Dimitrova, N. 2002. "Inscriptions and Iconography in the Monuments of the Thracian Rider", *Hesperia* 71. 2, 209-29.

Donder, H. 1980. *Zaumzeug in Griechenland und Cypern*. Prähistorische Bronzefunde XVI. 3. München.

Gans, P. J. 2004. "*The Medieval Horse Harness*: Revolution or Evolution? A Case Study in Technological Change*"* στο M.-T. Zenner (επιμ.), *Villard's Legacy: Studies in Medieval Technology, Science and Art in Memory of Jean Gimpel*. AVISTA Studies in the History of Science, Technology and Art, 2. Ashgate, 175-87.

Garnsey, P. και R. Saller 2003. *Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, οικονομία, κοινωνία και πολιτισμός.* Ηράκλειο (απόδοση στα ελληνικά Β. Ι. Αναστασιάδης).

Griffith, M. 2006α."Horsepower and Donkeywork. Equids and the Ancient Greek Imagination", part one, *CP* 101.3, 185-246.

Griffith, M. 2006β. "Horsepower and Donkeywork. Equids and the Ancient Greek Imagination", part two, *CP* 101.4, 307-58.

Hanson, E. και P. J. Sijpesteijn 1991. " P. Oxy. XVI 1919 and Mule-breeding", *ZPE* 87, 268-74.

Hyland, A. 1990. *Equus, The Horse in the Roman World*. London.

IG X 2 1 1972. Edson, Ch., *Inscriptiones Thessalonicae et viciniae*. Berlin.

Junkelmann, M. 1990. *Die Reiter Roms, I: Reise, Jagd, Triumph und Circusrennen,* Mainz am Rhein.

Junkelmann, M. 1998. *Die Reiter Roms, III: Zübehor, Reitweise, Bewaffung*, Mainz am Rhein.

Kubińska, J. 1968. *Les Monuments funéraires dans les inscriptions qrecques de l'Asie Mineure.* Warszawa.

Lagogianni-Georgakarakos, M. 1998. *Die Grabdenkmäler mit Porträts aus Makedonien. CSIR Griechenland* III. I. Athen.

Langner, M. 2001. "Szenen aus Handwerk und Handel auf gallo-römischen Grabmälern", *JdI* 116, 299-356.

Martin, S. 1990. "*Servum meum mulionem conduxisti*: Mules, Muleteers and Transportation in Classical Roman Law", *TAPhA* 120 , 301-14.

Meijer, F. και O.van Nijf 1992. *Trade, Transport and Society in the Ancient World. A sourcebook*. London/New York.

van Nijf, O. 1997. *The civic World of Proffesional Associations in the Roman East.* Amsterdam.

Pandermalis, D. 1983. "Zum römischen Porträt im Kaiserzeitlichen Makedonien", *Klio* 65, 161-5.

Papazoglou, F. 1988. *Les villes de Macédoine à l' époque Romaine, BCH Suppl.* 16.

Pfuhl, E. και H. Mobius 1977. *Die Ostgriechischen Grabreliefs*. Mainz.

Picard, O. 1988. «Ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στη Θάσο το 1988», *ΑΕΜΘ* 2, 387-94

Pilhofer, P. 1995. *Philippi, τ.1: Die erste christliche Gemeinde Europas.*

Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 87. Tübingen.

Pleket, H.W. 1967. «Συνήθης» *Mnemosyne* 20.4, 439-40.

Raepsaet, G. 2002. *Attelages et techniques de transport dans le monde Gréco-romain*. Bruxelles.

Raepsaet, G. 2008. "Land Transport, part 2: Riding, Harness, and Vehicles" στο J. P. Oleson (επιμ.), *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World.* New York, 580-605.

Rostovtzeff, M. 1984. *Ρωμαϊκή Ιστορία.* Αθήνα (μτφ. Β. Κάλφογλου).

Saller, R. 2005. "Framing the debate over growth in the ancient economy", στο J.G. Manning - I. Morris (επιμ.), *The Ancient Economy: Evidence and Models*. Social Science History series. Stanford, California, 223-38.

Schlieben, A P. 1969. *Die Pferde des Alterthums*. Wiesbaden.

Spiliopoulou-Donderer, I. 2002. *Kaiserzeitliche Grabaltäre Niedermakedoniens. Untersuchungen zur Sepulkralskulptur einer Kunstlandschaft im Spannungsfeld zwischen Ost und West*. Mannheim und Möhnesee.

Stefanidou-Tiveriou, Th. (με συμβολή Π. Νίγδελη) (υπό έκδοση), *Die lokalen Sarkophage von Thessaloniki*. Sarkophag-Studien 7.

Steimle, Chr. 2008. *Religion im römischen Thessaloniki. Sakraltopoghraphie, Kult und Gesselschaft 168 v. Chr. - 324 n. Chr.* Studien und Texte zu Antike und Christentum 47. Tübingen.

Tataki, A. B. 2006. *The Roman Presence in Macedonia: Evidence from Personal Names*. Μελετήματα 46. Athens.

Touratsoglou, I. 1988. *Die Munzstatte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit (32/1 v. Chr. bis 268 n. Chr.)*. Berlin/New York.

Toynbee, J. M. C. 1973. *Animals in Roman Life and Art*. Aspects of Greek and Roman Life. London.

Vigneron, P. 1968. *Le cheval dans l' antiquité Gréco-romaine,* 1. Nancy.

Visy, Z. 1997. *Die Wagendarstellungen der pannonischen Grabsteine*. Pécs.

Vitti, M. 1996. *Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης. Από την ίδρυση ως το Γαλέριο*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 160. Αθήνα.

Weber, W. 1978. *Die Darstellungen einer Wagenfahrt auf römischen Sarkophagdeckeln und Loculusplatten der 3. und 4. Jarhunderts n. Chr.* Roma.

White, K. D*. 1984*. *Greek and Roman Technology.* Aspects of Greek and Roman Life. London.

Zahrnt, M. 2010. *Die Römer im Land Alexanders des Großen*, *Geschichte der Provinzen Macedonia und Epirus*. Mainz am Rhein.

Zimmer, G. 1982. *Römische Berufsdarstellungen*. Berlin.

Zinn, F. 2001. “Untersuchungen zu Wagenfahrtdarstellungen auf Provinzialrömischen Grabdenkmälern” *KölnJB* 34, 141-266.